

SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF IRANIANS IN CENTRAL ASIA AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Zarnigor Khusanovna Abdullayeva

independent researcher

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: abdullayevazarnigoru1430@gmail.com

ABOUT ARTICLE

Key words: Irani, Persian, Marvi/Mavri, Transoxiana, Samarkand, Bukhara, sunnits, shiits, Pandjab.

Received: 18.08.24

Accepted: 20.08.24

Published: 22.08.24

Abstract: This article is about the socio-political situation of Iranians in Central Asia at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, it mainly contains some historical information about the history and settlement of the Eonians in Central Asia, as well as the mutual relations of the local population.

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA O'RTA OSIYODAGI ERONLIK LARNING IJTIMOY-SIYOSIY HAYOTI

Zarnigor Xusanovna Abdullayeva

mustaqil izlanuvchi

O'zbekiston Milliy universiteti

Toshkent, O'zbekiston

E-mail: abdullayevazarnigoru1430@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlari: eroniy, forsiy, marvi/mavri, Movarounnahr, Samarqand, Buxoro, sunniylar, shialar, Panjob

Annotatsiya: Mazkur maqola XIX asr oxiri XX asr boshlarida O'rta Osiyodagi eronliklarning ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida bo'lib, unda asosan eronliklarning O'rta Osiyoga ko'chib kelish tarixi va joylashishi haqida ayrim tarixiy ma'lumotlar, hamda mahalliy aholi bilan o'zaro aloqalari keltirilgan.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ИРАНЦЕВ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Зарнигор Хусановна Абдуллаева

независимый исследователь

Национальный университет Узбекистана

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: abdullayevazarnigoru1430@gmail.com

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: ирани, перс, марви/маври, Мавераннахр, Самарканд, Бухара, сунниты, шииты, Пенжаб.

Аннотация: Данная статья посвящена общественно-политическому положению иранцев в Средней Азии в конце XIX - начале XX века, в основном содержит некоторые исторические сведения об истории и расселении эронов в Средней Азии, а также взаимоотношениях местного населения.

KIRISH

XVI asrdan to XX asrning 20-yillarigacha Movarounnahrning sunniy hukmdorlari va Eron shialari o'rtasidagi diniy-g'oyaviy raqobatlar sababli yuzaga kelgan to'qnashuvlar, Eron va unga chegaradosh bo'lgan mamlakatlardagi ijtimoiy-siyosiy va diniy vaziyatlar ta'sirida O'rta Osiyoga shialik vakillari kelib o'rtnashgan. Shu sababli O'rta Osiyoda, xususan, hozirgi O'zbekiston Respublikasi hududida (eronlik yahudiylardan tashqari) ularni eroniy (fors. "eronlik") etnografik atamasi bilan ataydilar.

ASOSIY QISM

Buxoro xonligi shaharlari tarixi bo'yicha tadqiqot olib borgan O.A.Suxareva Buxoro shahrining tojik tilida gaplashuvchi forslar tili va antropologik turiga ko'ra Samarqandning turkiy tilda gaplashuvchi, ko'chirib kelinishi amir Shohmurodga (1785–1800) mansub deb bilingan qizilboshlilar avlodlaridan farq qilishini yozadi. Biz 2007 yil yanvar oyida Samarqand shahrida tadqiqot olib borib, eroniylarning Panjob masjidida va uning atrofida istiqomat qiluvchi hamda ishlovchi eroniy aholi so'zlashuvida buning guvohi bo'lganmiz. Biz eroniylar deb bilgan etnik (yoki "subetnik") guruhga nisbatan O.A.Suxareva Buxoro xonligi shaharlari tarixi bo'yicha nashr qilgan ishlarida fors, pers (fors) degan so'zni ishlatib, adabiyotlarga ushbu guruhning rasmiy nomi sifatida fors terminini kiritish taklifi bilan chiqqan. Olima bunday fikrga kelishini 1910 yilda bo'lib o'tgan "shialar qirg'ini"dan so'ng, ya'ni Buxorodagi sunniy va shialar o'rtasidagi munosabatlar keskinlashganda, shialar oldingi eroniy, marvi so'zlari tahqiromuz va dushmanlik ruhida ishlatilgani uchun fors nomini qabul qilishganligi bilan izohlaydi. Shialarning fors yoki eroniyga bo'linishi haqida Pomirda tuman fuqarolar komissari, professor I.I.Zarubin fikr bildirib, eroniy so'zini Buxoro amiri Shohmurod Marvdan ko'chirib keltirilgan shaxslarga nisbatan qo'llaydi. Ular, ya'ni Marvdan ko'chirib keltirilganlar (bizningcha, qul qilinib, Buxoro xonligining qulbozorlarida sotilgan barcha shialik vakillari– Sh.T.) o'zlarini eroniy deb ataydilar, tojiklar bilan aralashmaydilar, lekin ulardan tili va dini bilan farq qilishiga qaramay, kiyinishlari va hayot tarzlari tojiklarnikidek – deb yozadi. Eroniylardan tashqari, Kaspiy orti viloyati shaharlarida

yashovchi forslar haqida alohida gapiradi. Masalan, 1926 yil ro'yxatga olish bo'yicha keltirilgan ma'lumotlarda I.I.Zarubin Samarqand viloyati bo'yicha eroniylar sonini 11282, forslar sonini 654 nafar deb keltiradi. Ya'ni bu erda biz nazarda tutgan shialik vakillari ikki–eroniy va fors–etnik nomlar bilan atalmoqda Bu haqidagi ma'lumotlarni biz boshqa adabiyotlarda ham uchratishimiz mumkin. Masalan, O.Ata-Mirzaev, V.Gentshke, R.Murtazayevalarning “Узбекистан многонационален: историко-демографический аспект” kitobida 1926 yilda boshlangan ro'yxatga olishda O'zbekistonning milliy tarkibida eroniylar 9,2 ming, forslar 9,8 ming kishini tashkil etganini ko'rish mumkin. Keyingi,1939 va 1959 yillarda o'tkazilgan hisob-kitobda eroniylar ham forslar ham alohida elat qilib ko'rsatilmagani sabab ularning sonini bilish qiyin. Ammo 1970,1979 va1989 yillarda hisobga olinganlar orasida faqatgina forslar nomi uchraydi. Bu oldingi ro'yxatga olingan davrlarga qaraganda ikki baravarga ko'payganini ko'rsatadi. Masalan,1970 yilda15,5 ming fors ro'yxatga olingan bo'lsa ,1979 va1989 yillar oralig'ida O'zbekistonda 20 ming fors ro'yxatga olingan. Eroniy etnik guruhi bo'yicha tadqiqot olib brogan F.D.Lyushkevich (1926yilda o'tkazilgan ro'yxatga olishda keltirilgani kabi) hamda I.I.Zarubin forslar deb kimlarga nisbatan ishlatganini aniq aytmaydilar. Lekin I.I.Zarubin ham,1926 yilda ro'yxatga olganlar ham persi/forslar so'zini XX asrning boshlarida O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududiga boshpana va daromadli ish izlab kelgan Eron fuqarolariga nisbatan ishlatganlar. Bugun O'zbekistonda, ayniqsa, Samarqand va Buxoroda yashab kelayotgan eroniylarning asosiy qismi Eronning Xuroson viloyati va uning atroflaridan ko'chib kelgan. Ularning avlodi asli turkiy bo'lib, orasida kichik kurd va fors guruhlari ham bor. Bularning barchasini birlashtiruvchi omil – bu ularning shialikning Ja'fariy mazhabiga e'tiqod qilishidir. Eroniylarning kelib chiqishi har xil bo'lib, ularni kelib chiqishiga ko'ra uch guruhga ajratish mumkin:

1) XVIII asrning oxirlarida Buxoro amiri Shohmurod (1775-1800) tomonidan Buxoro va Samarqandga ko'chirilgan Marv shahri aholisining avlodlari;

2) 1860-1880 yillarda Chor Rossiyasi bosqinidan keyin Buxoro amirligi va Rossiya o'rtasidagi shartnomaga ko'ra ozodlikka erishgan Xurosonning turli o'lkalaridan va Shimoliy Afg'onistondan keltirilgan qullarning avlodlari;

3) turli paytlarda o'z istagi bilan Erondan O'zbekiston hududiga ko'chib kelganlarning avlodlari.

Ushbu uch guruhdan eroniylarning asosiy qismini «Marviy» (Buxoroda ko'proq «Mavriy» deb talaffuz qilinadi) nomi bilan mashhur va Amir Shohmurod tarafidan Marvdan ko'chirilganlarning avlodlari tashkil etadi. Ma'lumki, 1786 yilda Buxoro amiri Shohmurod Marv shahrini bosib olib, Marv hokimi bo'lgan Bayram Alixon Qojorni qatl ettirgan va Marv aholisini Buxoro amirligining Buxoro, Samarqand va boshqa joylariga ko'chirtirgan. A.Grebyonking

fikriga ko'ra, Marv aholisi juda yaxshi dehqon, askar va hunarmand bo'lgani sababli Amir Shohmurod ularni boshqa shialar kabi qulga aylantirmay, shaharlarga joylashtirdi, ularga mulk sifatida unumdor yerlar va bo'sh turgan uylarni berdi. Demak, eroniyning «Marviy» nomli guruhining kelib chiqishi Marv shahridandir. Ammo shu yerda bir savol o'rinli, XVIII asrda Marv aholisi kimlardan edi, ularning kelib chiqishi qanday? Shoh Ismoil I Safaviy (1501-1524) zamonida nufuzli turkiy qabilalardan biri bo'lgan afshorlarning bir qismi Xuroson chegaralari yaqinlariga – Daragaz, Kalot, Serahs, Abivard va Marvga ko'chib, joylashganligi tarixdan ma'lum. Shu bilan birga, Safaviylar zamonida Xurosonga boshqa turkiy qabilalar ham kelib o'rinishganlar. Xususan, Shoh Abbas I (1524-1587) hozirgi Ozarbayjonning Ganja o'lkasidan Marv shahriga qojor qabilasini ko'chirtirgan. Shoh Abbas II (1632-1667) zamonida esa qojorlarning ahmadlu yoki qojor ahmadlu qabilasi ham Marvda yashaganligi manbalarda qayd etilgan. Bundan tashqari, 1600 yildan 1786 yilgacha Marv shahri qojor qabilasidan bo'lgan hokimlar tarafidan boshqarilgan va uning so'nggi hokimi Bayram Alixon qojor bo'lgan. Herman Vamberi «O'rta Osiyoga sayohat» nomli asarida Marviylar haqida shunday deb yozgan «Marvliklar bular taxminan 1810 yilning atroflarida amir Sa'idxon tomonidan Marvni qo'lga kiritgandan keyin Sariqlar (Turkman qabilasi – A.K.) yordami bilan Buxoroga ko'chirtirilgan o'sha 40 ming forsning avlodlaridir. Kelib chiqishiga qaralsa, aslida bular Nodir Shoh tomonidan eski ona yurtlaridan Marvga keltirilgan Ozarbayjon va Qorabog' turklaridir». Turli hisob-kitoblarga ko'ra, O'rta osiyolik eronliklarning soni 50 dan 60 ming kishigacha yetadi. O'rta Osiyo eroniyklarining etnogenezi eroniy xalqlarning turkiy xalqlar, shuningdek, ayrimlari o'rta asrlarda forslashgan O'rta Osiyo arablari bilan birga yashashi va aralashib yashashining yorqin namunasidir. XX asr boshlarida O'rta Osiyoda bo'lgan eronliklarning katta qismini Janubiy Ozarbayjon, Xuroson va Shimoliy-Sharqiy Eronning boshqa viloyatlaridagi vayron bo'lgan dehqonlar, hunarmandlar va ishchilar tashkil etgan, ular o'z vatanlarini ish izlab tark etgan. O'rta Osiyoda eroniyliklar yuk ko'taruvchi, farrosh, uy xizmatkori, zavodlarda, temir yo'llarda, qurilish maydonlarida, neft konlarida, qishloq xo'jaligida ishchi bo'lib ishlagan. Asrlar davomida mahalliy aholi bilan muloqotda bo'lgan O'rta osiyolik eronliklar mahalliy aholiga ancha yaqin bo'ldilar, biroq konfessiyaviy to'siqlar ular bilan aralashishga to'sqinlik qildi. Umuman olganda, eronliklarning mahalliy sunniy aholi bilan birga yashashi tinch edi, garchi vaqti-vaqti bilan diniy sabablar, xususan, 1910-yildagi sunniy-shia qirg'ini bo'lgan. Oktabr inqilobigacha eronliklar va mahalliy tojiklar va o'zbeklar o'rtasidagi asosiy etnik to'siq Markaziy Osiyoga xos sunniy islomga qarshi bo'lgan birinchi isnaashariy shia dini edi. 1920-yillarda Sovet hukumati O'rta Osiyo eroniyklarining milliy rivojlanishini rag'batlantirdi. Samarqandda Eron viloyati tashkil etildi, Eron teatri va fors tilida o'qitiladigan milliy maktablar ochildi, Eron kolxozlari tashkil etildi. Bu dastur 1930-yillarning boshlarida, ya'ni O'rta osiyolik eronliklar „o'zbeklar“ deb tan olinsa, umuman olganda qisqartirildi. Buxoro amirligi va Rossiya

imperiya­si­ning Oʻrta Osiyo mulklarida hukmron boʻlgan turkiy lahjalarni (oʻzbek tili) Oʻrta Osiyo eroniy­lari tomonidan dastlab ikkinchi til sifatida oʻzlashtirilishi diasporaning butun tarixi davomida sodir boʻlgan. Uzoq vaqt davomida Xuroson bilan aloqalar, shuningdek, Oʻrta Osiyoda tojiklarning ona tili boʻlgan fors tilining hukmron mavqeyi fors tilining saqlanishiga xizmat qildi. Markaziy Osiyo eroniy­larining aksariyati turkiy tilda gaplashgan. 1970-yilda Oʻzbekistonda­gi 15 ming eronlikdan 12 ming nafari bu tilni ona tili deb atagan. Sovet davrida, ateizmni ragʻbatlantirish siyosati davrida eronliklarning konfessiyaviy oʻziga xosligi ham eroziyaga uchragan edi, bu esa atrofdagi oʻzbeklar va tojiklar bilan millatlararo nikohlarning tuzilishiga, shuningdek, koʻp eronliklar va oʻzbeklarning oʻziga xosligini anglashiga yordam berdi.

XULOSA

Xulosa oʻrnida, shuni aytish joizki, Oʻzbekiston eroniy­larining aksariyatini Safaviylar va Nodir Shoh zamonida Ozarbayjon, Qorabogʻ, Onadoʻlu (Anatoliya) va boshqa oʻlkalardan Xurosonga koʻchirtirilgan turkiy qabilalar va mahalliy turkiy qabilalar (qaroyi, tatar, chigʻatoy, arlot, gerayli va boshqalar) qorishuvi natijasida shakllangan Xuroson turklarining, xususan, afshor va qojor kabi qabilalar vakillarining avlodlari ekanligini ayta olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Тохтиев Ш. Происхождение среднеазиатских шиитов и их характеристика // Восточный факел. – 2017. – Т. 3. – №. 3-4. – С. 99-104.
2. Самарқанд эронийлари мазоридаги эпиграфик ёзувларни тадқиқ этган Б. М. Бобожонов маълумотлари. Яна батафсил қаранг: Babadžanov B. M. On the history of the naqšbandīya muğaddīya. – P. 385–413;
3. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: Изд. АН УзССР, 1958. – С. 83.
4. Зарубин И. И. Население Самаркандской области. – Л., 1926. – С. 24.
5. Алиева Ф. Самаркандские иранцы. centr-asia.narod.ru/iran 20.06.2006-09:46 AM
6. Люшкевич Ф. Д. Этнографическая группа ирони // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л., 1971. – С. 39.
7. Toxtiyev Sh.R. Markaziy Osiyoda shia jamoalarining shakllanishi va oʻziga xos xususiyatlari: Tar. fan. fals. dok. (PhD) ... dis. – Toshkent, 2021. – 2 b.